
DOPRINOS PAVLA MIJOVIĆA CRNOGORSKOJ ISTORIJI UMJETNOSTI

Rajko Vujičić

Sve do sredine 20. vijeka, do pojave Pavla Mijovića kao autentičnog israživača crnogorske istorije umjetnosti, može se o ovom vitalnom dijelu naše kulture govoriti samo kao o sporadičnim zapažanjima pojedinih stranaca, tuđinaca i pokojeg domaćeg entuzijaste, koji su najčešće bili sveštenici ili učitelji. Ipak, njima – kao amaterima u ovoj oblasti – dugujemo zahvalnost što su od nezaborava otrgli brojne podatke, posebno natpise, koji bi bestraga nestali iz istorijskog pamćenja da nijesu bili blagovremeno zapisani, prije njihovog fizičkog uništenja ili oštećenja. Doduše, nekoliko stranih istraživača skrenulo je pažnju šire naučne javnosti na neke karakterističnije pojave i pojedine spomenike, poput Manastira Morače.¹ Značajniji srednjo-

¹ Najviše interesovanja pobudio je Manastir Morača, kako svojom arhitekturom, tako freskama i kamenom plastikom. O njemu je, pored ostalih, pisao poznati francuski istraživač *G. Millet*, *Etude sur les églises de Rqscie, L'art byzantin ches les Slaves*, Paris 1930, p. 174-179; *H. Л. Окунев*, *Монастырь Морача в Черногории*, Byzantinoslavica VIII, Praha 1939-46, str. 109-144; *F. Mesesnel*, *Manastir Morača i njegove ikone*, Narodna starina, Zagreb 1932, str. 13-34. Od srpskih istraživača koji su se počeli baviti freskama Manastira Morače ističe se radnja *V. R. Petkovića*, *Фреске XIII века у манастиру Морачи*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1928, str. 31-34.

vjekovni spomenici posebno oni u sjevernim i centralnim djelovima Crne Gore, tretirani su kao dio srpske baštine. Dobar primjer za to je radnja poznatog naučnika Aleksandra de Roka „Na svetim obalama Lima“,² u kojoj su svi važniji spomenici te regije, čak i neki nastali prije dolaska Slovena, tako tretirani. No, ipak, njemu i kasnijim istomislećim naučnicima treba crnogorska istorija umjetnosti odati dužnu zahvalnost za istraženost brojnih spomenika i podatke o njima koje su ostavili ti istoričari i istoričari umjetnosti.

Isto se može reći za crnogorske spomenike primorske regije nastale dobrim dijelom pod uticajem zapadnog kulturnog kruga u doba preromanike, romanke, gotike, renesanse, baroke i kasnije. Oni najraniji, nastali u doba Vojislavljevića prisvajani su kao starohrvatska arhitektura, barok u Boki je smatran kao dio dalmatinskog kruga, a neki drugi slojevi su – zavisno od autora – vezivani za italijansko ili raško ishodište.³

Između dva rata često je boravio i vršio terenska istraživanja, posebno sakralnih spomenika, Đurđe Bošković, ugledni srpski istoričar arhitekture i arheolog. To naglašavamo jer se Pavle Mijović odmah nakon diplomiranja 1955. godine zaposlio u Arheološkom institutu SANU, čiji je direktor bio upravo Bošković. Njegova, Mijovićeva, multidisciplinarna stručnost i obdarenost, istraživačka radoznalost i inventivnost bila je odmah zapažena,

² Objavljeno u: Гласник Скопског научног друштва, 1932.

³ Ne računajući neke znatno starije istraživače Boke, kao ni izvještaje o restauraciji pojedinih spomenika za vrijeme austrijske vladavine koji su izlazili u Beču od strane *Centralkommission fuer Denkmalpflege*, valja pomenuti neke domaće istraživače koji su služeći se arhivskim vrelima i terenskim istraživanjima, prije pojave Pavla Mijovića, objelodanili vrijedne podatke o kulturnoj baštini Crnogorskog primorja. Tu, prije svega, treba istaći P. Butorca, Iva Lukovića, Petra Šerovića.

te je timski ili samostalno učestvovao u projektima koje je Arheološki institut obavljao na nekim od najznačajnih srednjovjekovnih spomenika Srbije, kao što je Pećka patrijaršija, Dečani, Žiča, Gračanica i dr. Tako je Mijović stekao dragocjena iskustva, koja će kasnije pretočiti u tekstove o tim spomenicima. Njegov izraziti istraživački nerv ogleda se već u njegovoj prvoj knjizi iz oblasti istorije umjetnost⁴ *Bokokotorska slikarska škola XVII-XIX vijeka*.⁵ S njom je afirmisao jedan skoro zaboravljeni segment autohtone crnogorske baštine, kojoj će se Mijović uvijek ponovo vraćati sa novom energijom i jasnim argumentima. Ta knjiga će značajno uticati na njegova dalja istraživanja. Naime, u njoj je obradio jedini poznati cjelovit menolog (crkveni kalendar) iz Crkve Sv. Nikole u Pelinovu, Gornji Grbalj, koji je 1718. godine naslikao Dimitrije-daskal. To ga je inspirisalo da se zainteresuje za menološke cikluse u čitavoj vizantijskoj umjetnosti koji su do tada bili vrlo površno istraženi. Tako je nakon nekoliko godina upornih istraživačkih napora uspio da prouči većinu slikanih menoloških cjelina od Svete Gore, Geuzije, Grčke, Rumunije i Srbije, pa sve do našeg Pelinova. To kapitalno djelo pod nazivom *Menolog, Istorijsko-umjetnička istraživanja*,⁶ izazvalo je pozitivne reakcije u vizantološkim krugovima, a Pavle Mijović se otada cijenio kao jedan od najuglednijih vizantologa 20. vijeka. Za to je od Francuske *Academie des Inscriptions et Belles-Lettres* dobio najprestižniju nagradu u vizantologiji „*Gustave Schlumberger*“. Tako je postao jedini nosilac tog visokog

⁴ Prije nego što se počeo baviti istorijom umjetnosti Mijović je objavio dva djela iz drugih oblasti: *Higijena rada u rudokopima*, Beograd 1939. i *Po sovjetskom Baltiku*, Beograd 1948.

⁵ Radi se o Mijovićevom unekoliko izmijenjenom diplomskom radu štampanom u Titogradu 1960. god.

⁶ Knjigu je izdao Arheološki institut SANU, Beograd 1973.

odličja s prostora bivše Jugoslavije, što mu je omogućilo da uspostavi dobre kontakte s brojnim institucijama i najuglednijim naučnicima svog vremena. To je rezultiralo brojnim studijama o ilustracijama crkvenog kalendara na freskama, ikonama i ilustrovanim kodeksima.⁷ Ono što je interesantno, u tim radovima, kao i u privatnoj korespondenciji koja nam je bila stavljena na uvid, često se pominje Pelinovo, najčešće u kontekstu scena koje se rijetko pojavljuju u drugim menološkim ansamblima, poput *Polaganja pojasa Bogorodice* („*Depositio cinguli*“), odnosno *Polaganje rize Bogorodice* („*Depositio vestis*“), koja su se, prema crkvenom kazivanju dogodila u 5. vijeku u carigradskoj crkvi posvećenoj Bogorodici Vlaherni. Nažalost, ostalo je nerazjašnjeno odakle je naš ikopisac Dimitrije-daskal došao do prototipa tih rijetkih predstava koje se pojavljuju u svega nekoliko starijih spomenika u Grčkoj i Rusiji.

Mijović se od svoje omiljene teme, menologa – crkvenog kalendara – u vizantijskom slikarstvu oprostio zapaženom knjigom „*Trijumfi i smrti*“, u kojoj je dopunio i ispravio neka ranija saznanja.⁸ Međutim, ono od čega se sve do kraja života nije oprostio i čime je bio naučno i emotivno vezan jeste upornost za očuvanje crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Polivalento obrazovan, poput renesansnih intelektualaca, Mijović se

⁷ Ovdje ćemo nabrojiti neke od Mijovićevih studija s menološkim sadržajem: *Византијско датирање менолозима Ст. Нагоричана, Трескавца и у календару Жупче*, Гласник САНУ, 12, св.1, 1960; Id. *Смрти мученика у средњовековној књижевности и сликарству*, Зборник за ликовне уметности, 4, за 1968; Id. *Тријаде на Синајском менолошком диптиху*, Старинар, н.с. 19, Београд 1968; Id. *Illustration des calendriers et menologes*, in: *Corsi di Cultura Ravennati e Byzantine*, 1977; Id. *Грузинские менологии с 11. по 14. век*, Зограф, 8, Београд 1977.

⁸ П. Мијовић, *Тријумфи и смрти. Les triomphes et les morts*, Podgorica 1992.

– pored svoje osnovne vokacije – istorije umjetnosti, uspješno bavio istorijskim temama, arheologijom, urbanistikom, ruralistikom, etnologijom, enciklopedistikom, esejistikom i nizom drugih srodnih disciplina. Zbog toga je teško izdvojiti i klasifikovati njegov tako opsežni opus. Njegova stilistička originalnost s poetskim naglascima može se uočiti već i u samim naslovima pojedinih djela: *Monodija u kamenu*, *Ozloglašeno nasljeđe*, *Trijumfi i smrti*, *Njegoševe „tužne harmonije“*, *Ipak, nasljeđe*, *Vječno na Krajini ...* ili članaka i rasprava, poput: *Putevi bez vidika*, *Na Lovćenu „u grobu ključevi“*, *Kotorski Campo sante* i dr. Podrazumijeva se da sva ta nabrojana djela ne pripadaju isključivo domenu istorije umjetnosti, već su često Mijovićev izraz kulturnog bunta i svojevrstan „*vox clamante*“. Napadao je istorijske nepravde, oštro kritikovao nebrigu za crnogorsku kulturu, branio pojedine lokalitete („*Prevlaka i vladika*“, „*I Dukljaninov Ratac – na prodaji*“, „*Vjekovi razaranja*“...). Njegove polemike su uvijek imale za cilj očuvanje crnogorske kulturne baštine, ne samo antičkih lokaliteta, urbanih i ruralnih cjelina, već isto tako starih knjiga, folkolornih elemenata, običaja, istorijskih pejzaža i svega drugog od nacionalne vrijednosti. Pored prepoznatljivog stila imao je Mijović svojevrstnu metodologiju. Tako bi svoje brojne teze započinjao od najranije poznatih vremena, te bi zatim sudbine spomenika pratio kroz vrijeme i istorijska zbivanja koja su ih se doticala, pa sve do stanja u kojima se ti spomenici trenutno nalaze. Zbog toga su njegova pojedinačna djela najčešće vrlo heterogeno strukturirana.

Najpoznatije Mijovićevo djelo iz nacionalne kulture je svakako *Umjetničko blago Crne Gore*, nastalo nakon razornog zemljotresa iz 1979. godine.⁹ To je najtiražnija i najčitanija knjiga

⁹ Knjiga je izašla 1980. godine. Štampana je u 20000 primjeraka na srpskohrvatskom, engleskom, njemačkom i italijanskom jeziku.

ikad objavljena o Crnoj Gori. Za njen takav uspjeh dobrim dijelom preba zahvaliti Mijoviću, koji je na sebi svojstven način uspio da u svom maniru uskladi jedan tako slojevit materijal „uveže“ ga u jednu nit, stvarajući tako jednu logičnu i sveobuhvatnu cjelinu. No, dok je u toj knjizi pristupio analitičkoj metodologiji, sistematizujući odranije poznate činjenice, u nekim svojim knjigama je sasvim okrenut izučavanju ili reinterpetaciji crnogorske istorije umjetnosti u širem obimu ili njenim pojedinim vitalnim segmentima.

Ovđe u prvom redu treba istaći njegovu zapaženu knjigu *Kulture Crne Gore*,¹⁰ koja na svojstven način predstavlja sublimat istraživačkih napora akademika Mijovića. Studije objavljene u njoj, odabrane po želji samog autora, predstavljaju – kao uostalom najveći dio Mijovićevog opusa – rezultat raskošne autorove višedisciplinarnе istraživačke angažovanosti.

U knjigu su ušle sve važnije kulturološke i istorijsko-umjetničke pojave koje su dodirivale prostor današnje Crne Gore od preistorije do novijeg doba. Pored više arheoloških tema, poput praistorijskih paleografita i mozaičkih podnih mozaika iz rimskog doba (o kojima će biti govora na drugom mjestu), u knjigu je ušlo nekoliko istorijsko-umjetničkih studija i rasprava, poput: *Crkvice-kripte na Crnogorskom primorju*,¹¹ *Teofanija u slikarstvu Morače*,¹² *Jedna paralela plana Morače*, *O Sv. Luki u*

¹⁰ P. Mijović, *Kulture Crne Gore*, Titograd 1987, koja ima podnaslov *Pradavne i davne kulture Crne Gore*. Neki djelovi te knjige bili su objavljeni u materijalima nekih naučnih skupova, a dijelom i u knjizi *Tragom drevnih kultura u Crnoj gori*, Grafički zavod, Titograd 1970.

¹¹ Objavljeno pod istim nazivom u „*Fiskovićev zbornik*“ I, Split 1980, str. 149-158.

¹² Prvi put objavljeno u „*Zbornik Svetozara Radojčića*“, Beograd 1969, str. 177-196

Kotoru i pobudama njegove restitucije, te još nekoliko studija, poput *Ulcinjski ciborijum*, koje se manjim dijelom oslanjaju i na istorijsko-umjetničku problematiku. Većina tih studija su plod individualnog Mijovićevo istraživanja, dakle nastale su bez neophodnog institucionalnog oslonca.

Od svih navedenih studija posebnu pažnju zavređuje *Teofanija u slikarstvu Morače*. Zahvaljujući toj Mijovićevoj radnji taj omanji slikarski ansambl, slučajno očuvan u đakonikonu Morače, ušao je u najpoznatija dostignuća vizantijske umjetnosti sredine 13. vijeka. Scene iz života proroka Ilije Mijović je detaljno analizirao u ikonološko-simboličkom kontekstu. Doduše, simboliku tog dijela moračkog slikarstva intuirali su i neki stariji vizantolozi,¹³ ali je Mijović jedini podvrgao detaljnoj analizi svih jedanest žitijskih scena proroka Ilije i time bacio jedno sasvim novo svijetlo na njihovu ikonografsku simboliku. Kult starozavjetnog proroka Sv. Ilije bio je naročito raširen i popularan posebno među Slovenima, jer je on kod njih preuzeo na sebe ulogu staroslovenskog boga Peruna kao gromovnika.

Iako se morački majstor pridržavao starozavjetnog teksta o životu proroka Ilije,¹⁴ on u pojedinim scenama unosi detalje koji asociraju na lokalnu tradiciju. U tome prednjači scena istovremenog pomazanja dva vladara. Po biblijskom tekstu radi se o Azailu, asirskom i Juju izraelskom caru. Slikar postavlja ta dva prostorno udaljena vladara jednog pored drugog, prorok Ilija ih pomazuje uljem po hrišćanskom običaju, a ono što je najneoče-

¹³ Th. Spaski, *Le culte du prophete Elie et sa figure dans le tradition orientale, Elia le prophete*, Etudes carmelitaned, Burges 1956, str. 220-221; A. D. Stefanscu, *L'illustration des Liturgies ...* Bruxelles 1936, str. 151; C. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, стр. 52-53.

¹⁴ Opširni starozavjetni tekstovi o životu i djelima proroka Ilije nalaze se u Prvoj i Drugoj knjizi o carevima.

kivanije, iznad njih se, u segmentu neba, pojavljuje Hrist, koji vladarima pruža dvije krune i povelju o investituri. Mijović tu scenu vrlo inventivno alegorijski povezuje s dvojnošću „kraljevstva od davnina“, tj. Vojislavljevića koji su dobili kraljevsku krunu u 11. i krune koju je – takođe od pape – dobio Stefan Nemanjić nakon jednog i po vijeka. Pa i otac graditelja Morače, Vukan, titulisaio se kao kralj Duklje i susjednih oblasti, polažući time pravo na kraljevstvo Vojislavljevića.¹⁵ O tome Mijović još nekoliko puta opširnije raspravlja.¹⁶

Uporedo s komplikovanim teološko-simboličnom temama kojima obiluje istočno-pravoslavna sakralna umjetnost, poput moračke, Mijović piše i tekstove dostupne široj čitalačkoj publici s ciljem da se istinski upozna sa svojom kulturno-istorijskom prošlošću. Tako je, ne računajući desetine članaka u dnevnim i periodičnim glasilima, napisao i jednu sintezu o crnogorskoj umjetnosti od najranijih vremena do savremenih umjetničkih gibanja.¹⁷ Isti cilj je imala njegova još ranije napisana monografija o Baru i Ulcinju,¹⁸ kao i moderno koncipirani turistički vodiči, s naglaskom na kulturno-istorijskim vrijednostima.

Govoreći o doprinosu Pavla Mijovića crnogorskoj istoriji umjetnosti ne može se zaobići njegova vrlo zapažena aktivnost u enciklopedistici, posebno u *Enciklopediji likovnih umjetnosti*,

¹⁵ Na natpisu uklesanom na fasadi kotorske crkve Sv. Luke na latinskom jeziku navodi se da je ona izgrađena 1195. god. u vrijeme velikog župana Stefana Nemanje i njegovog sina Vukana, kralja Duklje, Dalmacije, Travunije itd. Tradicija dukljanskog kraljevstva gubi se nakon što se Stefan Prvovjenčani 1217. godine ustoličio za kralja.

¹⁶ O tome v. u *Istorija Crne Gore*, 2/1, Titograd 1970, str. 250-251.

¹⁷ Павле Мијовић, *Преглед умјетности Црне Горе*, Београд 1976.

¹⁸ Павле Мијовић, *Вјечно на Крајини – Вирпазар, Бар, Улцињ*, Цетинје 1975.

u kojoj je – u sva četiri njena toma – napisao desetine odrednica vezanih za spomenike kulture Crne Gore. Isto se može reći i za nedovršenu *Enciklopediju Jugoslavije*.¹⁹

Neumorni Mijović, u godinama i obolio, priredio je za štampanje još jedan kapitalni doprinos crnogorskoj istoriji umjetnosti. Bila je to *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*,²⁰ na kojoj je Mijović – po sopstvenim riječima – radio čitavog radnog vijeka. U njoj su objedinjeni skoro svi sakralni spomenici u Crnoj Gori, s propratnim tekstom, literaturom, tipološki klasifikovani s osnovama i presjecima u svim varijantama koji se susreću na ovom području. To kao da simbolično predstavlja oproštaj velikana i korifeja od svog uzvišenog naučnog kreda - crnogorske istorije umjetnosti.

Na kraju, sažeto govoreći o doprinosu akademika Pavla Mijovića crnogorskoj istoriji umjetnosti i kulturi uopšte, nameću se već same po sebi njegove riječi: „*Otkako je 395. g. povučena granična linija između istočnog i zapadnog hrišćanstva preko Boke Kotorske (tadašnjag Prevalisa, p.a.) na njenoj teritoriji neće dominirati ni istočne ni zapadne koncepcije o arhitekturi i skulpturi kao ni o slikarstvu i primijenjenoj umjetnosti. Od njih je uzimano ono što je našoj klimi, našem čovjeku najbolje odgovaralo, ono što je moglo u jednoj sintezi dati nešto novo, ne sasvim originalno ali interesantno i značajno po tome što nije slijepo preuzeto od susjeda i tako nakalemjeno na naš živi organizam*“.²¹

¹⁹ Obje ovde navedene enciklopedije je izdao Jugoslovenski leksikografski zavod sa sedištem u Zagrebu.

²⁰ Knjigu je izdala CANU, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 7, Podgorica 1996.

²¹ Павле Мјовић, *Монодија у камену*, Крушевац 1967, стр. 16.

Zahvaljujući naučno-istraživačkim naporima Pavla Mijovića* crnogorska istorija umjetnosti je prepoznata kao jedan od autentičnih segmenata mediteranskog kulturnog kruga, što je ujedno i njegov najveći doprinos, ali i podsticaj za daljnju afirmaciju ovog vitalnog dijela crnogorskog kulturnog identiteta.

* U ovako sažetom prikazu nijesu obuhvaćena istorijsko-umjetnička istraživanja P. Mijovića koja se ne odnose, direktno ili indirektno, na istortiju umjetnosti Crne Gore, poput „Carska ikonografija u srpskoj srednjovjekovnoj umjetnosti“, „Gruzijiski menolozi“, „Ugroženo blago Jermenije“ i dr.